

EHL-İ SÜNNET'İN OLUŞUMUNUDA ÖNCÜ BİR ŞAHSİYET OLARAK HASAN BASRÎ

Doç. Dr. Mehmet Zeki İŞCAN*

Аннотация

Хасан Басрий (өлгөн жылы 110 хижрий жыл саноосу боюнча), саясат доктринасы, Куранды түшүнүү методу жана өзгөчө чыныгы ыймандын туура параметри катары караган жүрөктүк тажрыйбага маани берүүсү сыяктуу өзгөчөлүктөрү менен көңүл бурууга татырлык.

Хасандын саясат боюнча көз карашынын Ахли Суннанын «жамандыкка мүмкүндүк бербөө» принцибинин түзүлүүсүндө таасирдүү болгондугун айтууга болот. Ошол эле учурда Курандын динамикалуу жоромолу жана рационалдуу тафсир түшүнүгүнүн Сунний багытындагы түшүнүктө жооп алгандыгын да айтуу мүмкүн.

Бирок анын Сунний багыттагы түшүнүккө эң маанилүү таасири болуп, «дүйнө» проблемасына берген жообу болгон. Хасандын «дүйнөгө карата каршы мамилеси», Суннийликтин ички бөлүгүндө орун алгандыгын оңой эле айтууга боло турган, руханиятты башкы планга коюп дүйнөдөн сырткары арууланууга маани берген Мистикалык (Тасаввүф) багытта болгон.

Өзөк сөздөр: Хасан Басрий, Ахли Сунна, Мистика (Тасаввүф), Куран, Мазхаб (агым).

GİRİŞ

Ehli Sünnet, 'mezhep' sınırlarına sığmayan bir düşünce düzlemini temsil etmekte, standart, yegane bir anlayış biçiminden oluşmamaktadır. O bir renk karışımıdır. Onu, ayrı düşünce katlarının *anlamalı bir biçimde* üst üste tabakalanışından vücut bulmuş bir bütün olarak düşünmek mümkündür. Ehli sünnet, düşünce ve anlayış unsurlarından 'dişe dokunur' ne buldu ise hepsini, uç taraflarını da törpülemek suretiyle, gövdesinde eritip masetmiştir. Bunun için Ehli Sünnet incelemelerinin, bu renk karışımına ve çeşitliliğine gereken dikkati gösterecek bir perspektifle yapılması gerekmektedir.

Ehl-i Sünnet'in öncü şahsiyetlerinden bahsetmek, önemli ölçüde mezhepleşme öncesi dönem üzerinde yoğunlaşmak demektir. Burada henüz 'mezhep' olmadığı için belli 'tavır', vaziyet alışlar (attitude) esas alınmalı, bir usul olarak 'tipleştirme' yoluyla, tavırların genel kaideleri, karakterleri tespit edilmeye çalışılmalı, böylece toplumsal davranışın nedensel bir açıklamasına ulaşılmaya gayret edilmelidir.

Hemen hemen tüm tavırlar, 'kurtuluşa ermek için ne yapmalıyız? Sorusuna verdikleri cevapla, değişen şartlar karşısındaki tavırlarıyla ve sosyal ahlak görüşlerinin temayüz etmesiyle oluşmaya başlamışlardır.

Ahmet Emin'in ifadesiyle Arap evlerine Fars, Romalı Suriyeli, Mısırlı ve Berberi olmak üzere çeşitli milletlere mensup insanlar girdiği, Arap evi Arap evi olmaktan çıktığı, türlü insanlardan karışık bir ev halini aldığı ama hâlâ evin sahibinin Arap olduğu¹, bunun

* Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fak. Öğretim Üyesi, TÜRKİYE

¹ Ahmed Emin, *Fecru'l-Islâm*, Dârü Kütübî'l-Arabi, Beyrut 1975, s. 91.

için kültürel değişimin, kültürel buhranın yaşanmaya başlandığı zaman kesitinde ortaya çıkan tavırlardan bir tanesi, birbirine hiç benzemeyen yaşayış biçimlerinin temasından doğan çözücü, hatta harap edici tesirlere karşı gelebilmek için, çok kuvvetli sosyal bir disiplin yaratabilme gayreti içinde olan 'sabitleştirici' tavidir. Bu tavır, inancı, tarihin bir önceki döneminde sahip olduğu kültürel yapı ile özdeşleştirmektir. Böylece mutlak bir doğruya sahip olduğuna inanmaktır. Sabitleştirici tavır, her türlü gelişme ve değişmeye karşı bir direnci ve bir 'sertleşmeyi' ifade ettiğinden, bir problemin çözümünü sadece geçmişe referansta bulduğundan 'gerilemeci' (declinizm) bir zihniyeti de içinde barındırmaktadır. Bu tavrın temsilcileri, Zühri (v. 103), Süfyan es-Sevri (v. 161), Malik b. Enes (v. 179) Şafii (v. 204) gibi isimlerdir.

İslam düşünce tarihinde dinin anlaşılma biçimi ile ilgili olarak ortaya çıkan çok farklı tutumlardan biri de 'dünya'yı, biçim verilebilir ve ölçülebilir unsurlarını zihnen yoğurup işlemek cihetinden 'var' olan bir varlık kabul eden tavidir. 'Bu dünyacı' (this wordly) diyebileceğimiz bu tavrın en önemli özelliği, problem çözücü, akılcı, hadari, özgürlükçü, eleştirel ve sorgulayıcı bir zihniyeti temsil etmesidir. Bu tür bir 'sosyal model'in ilk örneklerinden birinin Ebu Hanife (v. 140) olduğu söylenebilir. İstikrar içinde değişime açık bir zihniyete sahip olan Ebu Hanife, 'yeni problemlere' cevap arama ve bunu yaparken din yanında kamu yararı, ferdin haklarını koruma, insanilik kıstaslarına önem verme ve olgudan hareket ederek sonuca varma yolunu tutmuştur. Ebu Hanife özellikle, dinin herhangi bir kültür koduyla özdeş hale gelmesini, bazı sosyal değerlerin Tanrı vergisi gibi görülüp değiştirilemez olduğunun kabul edilmesini önlemeye de çalışmıştır. Bu yüzden o, dinin temel ilkelerine vurgu yapmış, bunun üzerine sistematik aklı koymuştur. Toplumsal boyutun, şehirleşme oranında kazandığı yeni yapılara uygun olarak, akıllığı ve insanılığı esas almak suretiyle, bilhassa sabitleştirici tavır tarafından yerelleştirilmek istenen dini, evrensel ölçülerde tanımlamaya çaba sarf etmiştir. Bütün bunlardan dolayı Ebu Hanife'nin Ehli sünnet'e katkısı, bu ekolün 'cemaatçi' bir yapılanmadan daha geniş ölçekli bir 'toplum tasavvuruna' hitap eden bir durum alması yönünde olmuştur.

Ehli sünnetin oluşmasına katkıda bulunan 'farklı' tavırlardan biri de, Hasan Basri örneğinde bu makalenin konusu olan, kurtuluşa ermek için 'dünya dışı bir arınmaya' güvenen tavidir. Bu yüzden burada içe dönük (kontemplatif) bir din anlayışı merkezde yer alır. Dünyanın gittikçe çoğalan maddi endişelerinin insanı bozduğu var sayılır. 'Öte dünyacı' (other wordly) diyebileceğimiz bu tavrın İslam dünyasında ilk temsilcilerinden birinin Hasan Basri (v. 110) olduğunu söyleyebiliriz. Hasan Basri, siyaset doktrini, Kur'an'ı anlama yöntemi ve bilhassa gerçek imanın doğru ölçütü olarak gördüğü kalbi tecrübeye önem vermesi ile dikkatleri üzerinde toplamaya değerdir. Hasan Basri'nin 'dünyaya' karşı tavrı nihayetinde şu anlama gelmektedir: Dünya kötüdür. Ondan el etek çekmek gerekir. Böylece insan, ruhaniyetini muhafazaya güç yetirebilecektir.

'Öte dünyacı' din anlayışı, hem bu anlayışta var olan aktif temayüllerle, hem de bunların toplum katında sığlaşarak, basitleşerek ve hatta bazen de özünden sapmış bir mahiyet alarak kazandığı, dünya ilişkisine toptan kayıtsızlıkla, Ehli Sünnet'in iç bünyesinde önemli bir yere sahip olmuştur.

A. Siyaset Doktrini

Hasan Basri'nin şahsiyeti, İslam toplumunun büyük bunalımı esnasında olgunlaşmıştır. Çünkü o, Hz. Osman öldürüldüğünde on dört yaşında idi.² Bu dönemde ortaya koyduğu çözüm, ümmetin birliği üzerine temellenmiştir. Ona göre birliğin en önemli yolu, adalet doğrultusunda nasihattir. Bu yüzden ne isyan ve silahlı mücadele ne de suskunluk yoluna başvurulmalıdır. Nitekim çevresindekiler; 'ancak huruc etmek suretiyle değiştirebilirsin' dediklerinde o, 'Allah bir insanı huruçla değil, tevbe ile değiştirir' diye karşılık vermiştir³.

Hasan'ın 'kılıç ile tağyir mümkün değildir', görüşünden hareketle hicrî 36-41 yılları arasında yaşanan İbnü'l Eş'as ve Yezid b. Mühelleb'in isyanlarıyla tırmanan, Haccac'ın uygulamalı ile belli bir tarz kazanan krizin 'Sünnî' çözümünün ilk defa onun tarafından formüle edildiği, en azından onun ortaya koyduğu çözümün, Sünniliğin ilk tarihî gösterisine işaret eden siyasi bir doktrin durumunda olduğu ifade edilmiştir. Massignon'un düşüncesi budur⁴. H. Ritter'e göre de Ehl-i Sünnet akidesinde 'zalim bir insanın arkasında namaz kılmak caizdir' kaidesini, Hasan'ın bu doktrinine kadar götürmek mümkündür⁵. Watt ise bunun bir 'teşekkül tesiri' olabileceği kanaatindedir⁶.

Hasan Basri, 'huruç' taraftarı olmamasına rağmen Emevî iktidarının yılmaz bir savunucusu da değildir. O, Yezid b. Mühelleb ve İbnü'l-Eş'as'la beraber hareket etmeyi uygun görmemiş, fakat bir Şamlının 'Mü'minlerin Emirinin yanında da mı olmayalım?' sorusuna gazaplı bir şekilde 'hayır, onunla da olmayın' cevabını vermiştir⁷. Hasan, 'Şam ehli'nin zulümlerine de lanet etmiştir⁸.

Ma'bed el-Cühenî'nin 'hükümdarlar müminlerin kanlarını akıtıyorlar sonra da 'bizim işlerimiz ancak Allah'ın takdiri ile cereyan eder' diyorlar, ne dersiniz?' Sorusuna: Hasan, 'Allah'ın düşmanları yalan söylüyorlar' şeklinde cevap vermiştir⁹.

İbn Hallikan'ın da değindiği gibi, İbn Sîrin ve Şa'bî gibi temayüz etmiş zatlar, Yezid b. Abdilmelik zamanında, Yezid'in halifeliğini takiiye yaparak meşru addetmiş olmalarına rağmen, Hasan bunu muvafık görmediğini açıkça söylemekten çekinmemiştir¹⁰.

Hasan başta Haccac olmak üzere Emevi valilerini de korkusuzca eleştirmiştir¹¹. Bir keresinde Haccac'ın yanında Hz. Ali hakkında kötü konuşulunca müdahale etmiş ve

² el-Besevî, Ebu Yusuf Yakub b. Süfyan (v. 277 H.), *Kitabu'l-Ma'rife ve't-Tarih*, tahkik: Ekrem Ziya el-Omerî, Matbaatu'r-Reşad, Bağdat 1984, II, 269. İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, Dâru Sadır, Beyrut, tsz., V, 157.

³ İbn Sa'd, a.g.e., VII, 172.

⁴ Bkz. Louis Massignon, *Essai Sur, Les Origines Du Lexique Technique De La Mystique Musulmane*, Paris 1954, s. 180. (Sayın Prof. Dr. Osman Türer ve sayın Yrd. Doç. Dr. Cengiz Gündoğdu'ya, Massignon'un bu eseriyle karşılaştırmalı olarak yaptıkları, M. Ali Aynî'nin Tasavvuf Tarihi II.Cilt'in tahkiki ve tenkidi tercümesinin basılmamış halinden istifade etmemi sağladıkları için teşekkür ederim.) W. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, Umran Yay., Ankara 1981, s. 98.

⁵ H. Ritter, "Hasan Basri", *İslam Ansiklopedisi*, M.E.B., 1964, V, 345.

⁶ Watt, a.g.e., s. 98.

⁷ İbn Sa'd, a.g.e., VII, 164.

⁸ Et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Muluk*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1987, VII, 492, 498.

⁹ İbn Kuteybe (v. 276), Ebu Abdullah Muhammed b. Müslim, *el-Meârif*, tah. ve tak: Servet Ukkaşe, Dâru'l-Mearif, Mısır, 1969, s. 441.

¹⁰ İbn Hallikan, *Vefâyatu'l-Ayan*, tah: M. Muhyiddin Abdilhamid, 1367 (1948), I, 354-355. Bkz. Ebu'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'udî (v. 346 h.), *Murucu'z-Zeheb ve Meâdini'l-Cevher*, Dâru'l-Hicre, İran-Kum 1984, c. III, s. 201.

¹¹ Bkz. İbn Murtaza, Ahmed b. Yahya, *Kitabu Tabakâti'l-Mu'tezile*, thk. S. D. Wilzer, Cem'iyyetu'l-Müsteşrikîne'l-Almaniyye, Beyrut 1961, s. 18-24.

Haccac'a çıkmıştır. Halbuki Şa'bî, takiyye yapmanın uygun olduğunu, Hasan'ın bunu yapmamak suretiyle emiri kızdığını ifade etmiştir¹².

Emevi taraftarları halife'nin Allah tarafından seçilmiş bir zat olduğunu dile getirmişlerdir¹³. Bu manada Kur'an'daki 'Allah'ın halifesi' tabirinin Emevi dostlarıca Allah'ın vekili' anlamına alındığı söylenebilir. En azından halife tabirinin çağrıştırdığı anlam ile sultana, 'Allah'ın halifesi' unvanı yakıştırılmaya çalışılmıştır¹⁴. Halbuki Hasan Bakara suresi 30. ayetindeki 'halife'nin, birbirini takip eden bir nesil anlamına geldiğini kabul etmiştir¹⁵.

Hasan, Muaviye'yi de eleştirmekten geri durmamıştır. Ona göre Muaviye'de öyle kötü özellikler bir araya gelmiştir ki bunlardan sadece biri, bir insanı dinî açıdan helake sürüklemeye yeterlidir. Bir kere o, sefipleri ümmetin başına bela etmiş ve böylece insanları birbirine düşürmüştür. Aynı zamanda emirliği meşveretsiz elde etmiş, kendisinden sonra oğlu Yezid'i zor yoluyla işin başına getirmiştir. Bundan başka aşağılık bir hayat yaşama yoluna gitmiş, Hz. Ali'nin sevdalısı olan Hucr b. Adiyy'i de günahına girerek katletmiştir¹⁶.

Diğer yandan Hasan Basri, Ali oğullarının velayet davalarına da karşı çıkmıştır. Ona göre Hz. Ali'nin de bazı hataları olmuştur. Onun Hz. Ali ile ilgili eleştirileri, bazılarının 'Hasan, 'keşke Ali Medine de kalıp da kuru ekmeğinden (veya kötü hurmasından) yeseydi. Bu, yaptıklarından daha iyi olurdu' diyor' şeklindeki değerlendirmelerine sebebiyet vermiştir¹⁷.

Hasan'ın düşüncesine göre Nebi, ne şahsı ne de torunları için bir taraftarlık öğretmemiştir. Şura suresi 23. ayetindeki *el-mevedde fi'l_kurba*, Hz. Muhammed'in kanından olan akrabalarına müteallik değildir. Buradaki mana, Allah'a yakınlıktır. Öyleyse salih amel işlemek suretiyle ona yaklaşmaya çalışılmalıdır¹⁸. Ona göre Allah'ın velisi, "Allah yoluna çağıran, makbul ve güzel işler işleyen ve Müslümanlardanım diyen" (Fussilet, 41/33) kimsedir. Bir insan, insanlara nasihat edip kendisi de buna uygun olarak amel ederse, o kimse bu dünyada Allah'ın velisidir¹⁹. Bu noktada Hasan'ın dikkat çektiği noktalardan bir tanesi de, 'kişi sevdiği ile beraberdir' hadisinin kimseyi aldatmaması gerektiğidir. Çünkü insan iyiliklerin amelini işlemedikçe iyilerden olamaz²⁰.

Hasan Basri'nin, yönetimin, bu arada Haccac'ın faaliyetlerinin halk katında bir ruhi çöküş yaratmaması ve karamsarlığa düşülmemesi, bir 'psikolojik kilitlenme' yaşanmaması için olacak, bazen Haccac'a razı olma anlayışını işlediğini görmekteyiz. Onun, insanlara 'Allah'tan korkun, O'nun indinde nice Haccac'lar var' dediği nakledilmiştir²¹. Yine onun, 'Haccac'tan şunları işittim, sarsıldım' şeklinde meşhur valinin bazı yönlerini takdir ettiğini gösteren ifadeleri bulunmaktadır²².

¹² el-Gazali, Ebu Hamid Muhammed, *İhyau Ulûmi'd-Din*, çev. Ahmet Serdaroğlu, Bedir Yay., İstanbul, 1985, II, 841-842, 845.

¹³ Şerif Murtaza, Ali b. el-Huseyn, *Emâli'l-Murtaza*, Mısır, 1954., s. 158-159.

¹⁴ Watt, a.g.e., s. 102.

¹⁵ Bkz. Et-Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Tefsiru't-Taberî*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1992, I, 237.

¹⁶ Bkz. Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Muluk*, VI, 196.

¹⁷ Bkz. Cahız, Ebu Osman Amr b. Bahr, (v. 255 h.) *el-Beyan ve't-Tebyin*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, Mısır 1975, II, 108. (I. ve II. ciltler bir arada)

¹⁸ Taberî, *Tefsir*, XI, 143-146.

¹⁹ Massignon, a.g.e., s. 183-184. (Muhasibî'nin Vesayâ'sından naklen)

²⁰ Gazali, a.g.e., II, 402.

²¹ Bkz. Cahız, a.g.e., III, 164.

²² Bkz. Cahız, a.g.e., II, 193-194.

Hasan Basri Hacca'cı bir keresinde Vasıt'ta hutbe irat ederken dinlemiş ve onun şunları söylediğini ifade etmiştir: Allah'ım, bana hidayeti hidayet olarak, dalaleti de dalalet olarak göster ki hidayete uyayım, dalaletten sakınayım²³.

Hasan Basrî'nin tarafsızlık denebilecek bu tutumu tepkilere de neden olmuştur. O, herhangi bir ekole bağlı kalmayı beceremeyen biri olarak nitelendirilmiş, hatta bazen dalkavukluk etmekle suçlanmış²⁴.

Rivayete göre Mutarrif anlamlı bir ifade ile Katade'ye şöyle söylemiştir: Hasan, halkı sele karşı uyaran fakat kendisi dere yatağında kalan insana benzer²⁵.

Tritton, Hasan Basri'nin, Haccac'ın, Allah'ın kılıçla def edilmeyecek bir cezası olduğu yolundaki değerlendirmelerine bakarak onun devletin Allah tarafından kurulmuş olduğunu kabul ettiğini belirtmektedir²⁶. Halbuki sosyo-psikolojik temeli olan bu ve benzeri Haccac değerlendirmelerinden bir devlet felsefesi çıkarmak mümkün değildir. Kaldı ki Fahraddin Razi, Cahız ve Ka'bi ile birlikte Hasan Basri'yi de, bir devletin varlığının gerekliliğini sem'an değil, aklen vacip gören düşünürlerden saymaktadır. Yani Hasan Basri'ye göre bir yöneticinin varlığını din değil akıl gerekli görür²⁷.

B. Kur'an'ı Anlama Yöntemi

Yapılan bir çok rivayete bakarsak, Hasan'ın Kur'an'ı canlı bir teemmülle okuduğu ve gayet rasyonel bir tefsir anlayışı benimsediğini söyleyebiliriz. Şu kadar var ki, Massignon'un da belirttiği gibi müşarunileyhin tefsirini neşreden Amr b. Ubey'din bunu biraz teşdit ettiğini göz önüne almamız gerekir²⁸.

"İki taraf arasında bir perde ve 'araf' üzerinde her iki tarafı da simalarından tanıyan adamlar vardır." (A'raf, 7/46) Ayetinde geçen 'a'raf', kavli meşhura göre cennet ile cehennem arasındaki surun tepeleridir²⁹. Hasan Basri'den aktarılan görüşe göre ise, 'a'raf' 'ma'rifet' kökünden gelmektedir. Bu yüzden ayetin manası, 'cennet ehli ile cehennem ehlini simalarından tanımak üzere bir takım adamlar vardır', şeklinde olmalıdır³⁰.

Allah'ın Musa ile 'konuşması' cumhur ulemaya göre vasıtasız kelim kabilinden olmasına rağmen Hasan'a göre bu 'konuşma' bir vahiy nidasından başka bir şey değildir³¹.

Hasan Basri, Bakara 102. ayette sihir ve büyü ile ilgilendirilen Harut ve Marut adlı iki varlığın, ayette geçen kelimeyi 'melekeyn' olarak değil de 'melikeyn' şeklinde okumak suretiyle, melek olmadıklarını, Babil halkından iri vücutlu iki adam olduklarını ifade etmiştir³². Böylece sihir ve büyüün göksel bir gerçekliğe sahip bulunmadığını ortaya koymaya çalışmıştır.

²³ Bkz. İbn Kuteybe, *Te'vilu Muhtelevi'l-Hadis*, tashih: Muhammed Zührî en-Neccar, Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, 1966, s. 77.

²⁴ Bkz. Massignon, *a.g.e.*, 182.

²⁵ Bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, VII, 142.

²⁶ Bkz. A. S. Tritton, *İslam Kelamı*, çev. Mehmet Dağ, A.Ü.İ.F. Yay., 1983, s. 61.

²⁷ Bkz. Fahraddin Razi, *Muhassalu Efkarı'l-Mütekaddimin ve'l-Müteahhirin mine'l-Ulemai ve'l-Hükemai ve'l-Mütekellimin*, Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, Kahire, tsz., s. 240.

²⁸ Bkz. Massignon, *a.g.e.*, s. 184.

²⁹ Bkz. En-Nesefi, Abdullah Ahmed b. Mahmud, *Tefsiru'n-Nesefi*, II, 376 (I ve II. Ciltler bir arada); Beydâvî, Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Tefsiru'l-Beydâvî*, Dersaadet Kitabevi, İstanbul, tsz., I, 340.

³⁰ Bkz. Taberî, *Tefsiru'l-Taberî*, V, 497; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, III, 2167.

³¹ Bkz. Elmalılı, *a.g.e.*, V, 3731.

³² İbn Kuteybe, *Te'vilu Muhtelevi'l-Hadis*, s. 178.

Hasan Basri'ye göre Kamer suresinin ilk ayetinde zikredilen 'ayın yarılması' ifadesinin Hz. Peygamber'in mucizesi olarak gösterilen ayın ikiye ayrılması ile bir alakası yoktur, ayet, kıyamet gününde gerçekleşebilecek olayların bir tanesinden bahsetmektedir³³.

Bu ve benzeri tefsirinden olacak Katade, 'rey yönünden Hz. Ömer'e benzeyen Hasan Basri'den başka kimse görmedim' demektedir³⁴.

Hasan Basri'ye nispet edilen kaderle ilgili 'Risale' dikkate alınırsa onun akılcı yorumunun, 'kader' gibi o günün çokça kabul gören bir anlayışı üzerinde de devam ettiği görülebilir.

Hasan Basri bu risalede, büyük ölçüde rivayetlere dayalı olarak ortaya çıkan kulların fiillerinin ilahî takdirle olduğu inancına, samimi ve hakikaten dinî bir 'protesto' sunmuştur³⁵. Ona göre Allah, emretme ve yasaklamasındaki irade ve rızası dışında kulların fiillerini takdir etmemiştir. Böyle olmuş olsaydı 'Dilediğinizi işleyin' (41/40) yerine, 'üzerinize takdir ettiklerimi işleyin' derdi. Yine 'dileyen inansın dileyen inkar etsin' (18/29) demeyip bunun yerine, 'istediğim kimse iman etsin, istediğim de kafir olsun' derdi. Allah ademoğlunun tabiatına ilhamla iyiliği kötülükten ayırma özelliğini verdiğine göre, insanoğlu fiillerinde kudret sahibidir. Allah, sadece yol göstermektedir, kulların fiillerine karışmamaktadır. Allah, kullara, yapılacak işleri mukadder kılmamıştır, fakat şöyle yaparsanız size böyle yaparım, böyle yaparsanız size şöyle yaparım, demmiştir.

Hasan Basri risalesinde, bazı ayetlerin kaderci bir tarzda ele alınmasının yanlış olduğunu vurgulamakta, bir takım örneklerle bunu izah etme yolunu tutmaktadır: 'Allah'ın şu sözü, üzerinde münakaşa edilenlerdendir: 'Hiçbir kimse Allah'ın izni olmaksızın iman getiremez' (10/100). Buradaki izin kelimesi serbest bırakma manasındadır.

'Allah'ın 'onların bir kısmı bedbaht, bir kısmı da bahtiyar olacaktır' (11/106) sözünde de münaza edildi ve ayet şöyle tevîl olundu: 'Allah Teala kullarını analarının karnında bedbaht ve bahtiyar olarak yaratmıştır. Bedbaht yarattığının bahtiyarlığa, bahtiyar yarattığının da bedbahtlığa çevrilmesine imkan yoktur.' Eğer hakikat tevîl ettikleri gibi olsaydı Allah'ın kitap ve peygamberlerinin bir manası kalmazdı; peygamberlerin insanları takvaya davetleri ve salaha teşviklerinin bir anlamı olmazdı. Gerçekte bu ayetin tevîli onların iddia ettikleri gibi değildir. Allah şöyle buyurmuştur: 'O gün (ahiret günü) bütün insanların bir araya toplanacakları gündür. O gün ana baba günüdür. (11/103) Sonra şöyle devam etmiştir: 'Allah'ın emri yerine geldiği gün, hiç kimse O'nun izni olmaksızın bir söz söyleyemez. O gün, onların bir kısmı bedbaht, bir kısmı bahtiyar olacaktır.' (11/105)

'Allah'ın şu sözünde tartışılır: 'Allah dileseydi hepsini hidayet üzere toplardı, öyleyse sakın cahillerden olma' (6/35) Bu, müşriklerin müslüman olmamalarından dolayı müteessir olduğu için Allah'ın peygamberine ettiği sadece bir sitemdir³⁶.

³³ Elmalılı, a.g.e., VII, 4625. Bu konudaki görüşler için bkz. Hasan Yenibaş, *Ayın Yarılmasına Dair Rivayetlerin Değerlendirilmesi*, Basılmamış Y. Lisans tezi, İstanbul 2000.

³⁴ İbn Sa'd, *Tabakat*, VII, 161.

³⁵ Şehristanî, Abdülmelik b. Mervan'a yazılan ve Hasan Basri'ye nisbet edilen bu risaleyi gördüğünü ifade etmektedir. Fakat ona göre sadece Kitab'ı ve akli delilleri esas alan bu risalenin Hasan Basri'ye nisbeti pek mümkün değildir. Çünkü o, selef yolunun takipçisidir, kaderiye ile örtüşen bir takım fikirleri savunması ondan beklenemez. Bu yüzden söz konusu risale Vasil b. Ata'ya ait olmalıdır. Bkz. Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristanî (v. 548 h.), *el-Milel ve'n-Nihal*, tashih ve ta'lik: Muhammed Fehmi Muhammed, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990 (üç cilt bir arada), c.1, s. 42.

³⁶ Bkz. "Hasan Basri'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervan'a Mektubu, çev. Lütfi Doğan- Yaşar Kutluay, E. Ruhi Fırlı, *Çağımızda İtikadi İslâm mezhepleri*, s. 302-316.

Hasan Basri'ye göre Allah, "yaptıklarınızın bir karşılığı olarak" (Secde 32/17; Vakıa, 56/24) buyurmuştur. Eğer insanın fiillerinin kaza ve kaderle ilgisi olsaydı Allah, "yaptıklarımın bir karşılığı olarak" buyururdu³⁷.

Hasan Basri'ye göre 'Allah dilediğini saptırır, dilediğini hidayete erdirir' (Fatr, 35/8) ayeti de yanlış anlaşılmalıdır. Bu ayetin siyak ve sibakıyla birlikte değerlendirilmesi sonucu ortaya çıkar ki, Allah insanlardan fisk ve küfür fiili gördüğünde onları sapıklığa sürüklemektedir. Kur'an ifadesi ile 'Allah ancak zalimleri saptırmaktadır' (İbrahim, 14/27). Yani Allah insanların yaptıkları zulümlerle hüküm vermektedir³⁸.

Hasan Basri 'Risale'de ilginç bir şekilde bir şeye daha dikkat çeker ve hatırlatır ki, Kur'an'ın bazı ayetlerine kaderci bir açıklama tarzı hakim olabilir. Fakat bu noktada Kur'an'ın, Arapların aşına olduğu dille konuşuyor olması unutulmamalıdır. Araplar kaderci anlayış ve yorumlara yatkındırlar³⁹. Mesela bir Arap şairi şöyle söylemiştir:

Zamanın harap etmesi için bina yapılması gibi,

Anneler de yavrularını ölüm için beslerler.

*Halbuki yavrular ölüm için değil, beka için beslenirler; meskenler de harap olmaları için değil mamur kalmaları için yapılırlar. Kur'an Arapça bir kitap olduğuna göre Allah onu Araplara kendilerinin bildikleri dille indirerek, onlara alışık oldukları bir tarzla hitap etmiştir.*⁴⁰

Hasan Basri'nin akılcı tefsirinin bir sonucu olarak rivayete dayalı din anlayışını da sorguladığını görmekteyiz. Çünkü Hasan Basri'ye nispet edilen kaderle ilgili 'Risale'de ortaya konmaya çalışılan fikir, yalnızca Kur'an'a dayandırılmaktadır. Watt gibi bunun sebebinin hadislerin o devrede muhtemelen tedvin edilmeyişine dayandırmak mümkündür. Fakat kendisinin de ifade ettiği şekilde hadislerin neredeyse tümüyle Kaderiyye aleyhtarı olmasının da bunda bir payı var gözükmektedir⁴¹.

Kaldı ki Hasan Basri'nin bizzat kendisi hadis taraftarları tarafından semai çok olan biri olarak görülmekte, şu kadar var ki onun, işittiği hadisi mantığına göre güzelleştirdiği ifade edilmektedir⁴².

Hasan Basri'nin rivayete dayalı din anlayışını yeri geldiğinde eleştirdiğini gösteren bir rivayete İbn Kuteybe yer vermektedir. Bu rivayete göre çok hadis rivayet eden bir zat, Ebu Seleme b. Abdurrahman, Basra mescidinde Hasan'ın yanına oturmuş ve ona Ebu Hüreyre'nin Rasulullah'tan rivayet ettiği şu hadisi nakletmiştir: 'Güneş ve ay kıyamet günü, ateşte birbirine sarılmış iki öküzdür' (Buhari 59/4). Hasan Basri bu sözün uydurma bir şey olduğunu ima ederek şöyle cevap vermiştir: 'Güneş ve ay ne suç işlemişler?' Bunun üzerine Ebu Seleme; Ben sana Rasulullah'ın sözünden bahsediyorum sen ne konuşuyorsun' diyerek tepkisini göstermiştir. İbn Kuteybe belirtmektedir ki Mu'tezile, Hasan'ın bu sözünü onun Ebu Seleme ve Ebu Hüreyre'yi reddetmesi olarak anlamıştır⁴³.

İbn Kuteybe 'kelamcılar'a, onları reddetme maksadıyla şöyle söylenmesi gerektiğini ifade etmiştir: 'Ali, İbn Mesut, Muaz, Said b. el- Müseyyib'e neden tabi olmuyorsunuz da

³⁷ İbn Murtaza, *Kitabu Tabakâti'l-Mu'tezile*, s. 20.

³⁸ İbn Murtaza, *Tabakâti'l-Mu'tezile*, 20.

³⁹ Katade'den nakledilen bir rivayette Araplar'ın İslâm'dan önce de kaderi kabul ettikleri ifade edilir. Bkz. Buhari, *Halku Efâli'l-İbâd*, tahkik ve takdim: Abdurrahman Umeyre, Dâru'l-Ceyl, Beyrut 1991, s. 75.

⁴⁰ Bkz. "Hasan Basri'nin Kader Hakkında Halife Abdulmelik b. Mervan'a Mektubu, *Çağımızda İtikadi İslâm mezhepleri*, s. 302-316.

⁴¹ Bkz. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 124. Helmut Ritter'e göre bu risale, Kaderî fırkanın bize kadar gelen yegane orijinal vesikasıdır. Bkz. Ritter, "Hasan Basri", *İslam Ansiklopedisi*, 1964, V, 345.

⁴² Bkz. Ahmed İbn Hanbel, *el-İlel*, Ankara 1963, s. 146, 350.

⁴³ İbn Kuteybe, *Te'vilu Muhtelefi'l-Hadis*, s. 101.

Hasan, Amr b. Ubeyd ve Gaylan'a bağlanıyorsunuz?⁴⁴ Burada Hasan'ın kelimcilerin üstatlarından biri olarak değerlendirildiği görülmektedir. İbn Kuteybe'nin *Tevîl*'i iyice müzakere edildiğinde görülecektir ki, 'kelamcı', avamî muhafazakârlığı sorgulayan, örf adet, gelenek ve rivayete dayalı din anlayışını eleştirenlere ve dinde akılcı bir anlayışı yerleştirmeye çalışanlara verilen isimdir.

Hasan Basri'nin insanın tanıma maksadıyla kendini Kur'an'a arz etmesi gerektiği fikri de önemlidir⁴⁵. Zira insanın Kuran'a arz metodunu benimsemesi, bir ölçüde anane ile kendini kayıtlı hissetmemesidir. Nitekim eskilerden, Ashaptan gelen bir rivayete dayanmaksızın sadece Kur'an'a başvurma, rey kapsamında görülerek bidat addedilmiştir⁴⁶.

C. Dinin Temel Boyutu ve Uhrevilik

Hasan Basri'nin önemli bir özelliği de kalbe ve ruhlara hitap eden bir nasihatçılığı benimsemiş olmasıdır. O, belki de gerilimler içinde İslâm'ı anlamaya çalıştığı ve siyasallaşan din anlayışları karşısında bunun gerekli olduğuna karar vermiştir. Başka bir ifade ile Hasan, siyâsî, dünyevî ve maddi alanla çok fazla karışmış bir din anlayışının ruhî eziyetini çekmiş olmalı ki, dinin temel boyutunun kalp ve kalpten gelen samimi yöneliş olarak ahlak olduğunu ifade etmeye çalışmıştır. Örneğin Hz. Muhammed'in ruhani cephesi üzerine şöyle vurgu yapmayı tercih etmiştir:

*"Hz. Muhammed'i görenler, onu ne tuğla üstüne tuğla,
Ne kamış üstüne kamış koyarken (ne duvar ne de çit yaparken) değil,
Sabahın alacakaranlığında gelirken görmüşlerdir.*

Onun önüne bir işaret dikilmiştir.

Ve acele ona doğru gidiyordu.

Kendinizi kurtarın! Kendinizi kurtarın!

*Acele edin! Acele edin! Şaşkın şaşkın nereye gidiyorsunuz?*⁴⁷

Hasan dünyevileşen din karşısında şöyle haykırmaktan kendini alamamıştır:

Diller ve bakışlar keskin

Fakat kalpler ölü.

Bedenler görüyor sadece

Kalpleri görmek mümkün değil.

Sesler işitilmekte

Nideyim, dost sesi yok.

Sünnetlerin işlenmesi bol ki bol

*Ama gönüller kupkuru.*⁴⁸

Hasan Basri'ye göre kalpler ölmüştür. Bilhassa ilim adamları bundan fazla etkilenmişlerdir. Bu yüzden sultanların arasına karışmışlar, dünyaya meyletmişlerdir⁴⁹. Halbuki kalbin ölümü ulemanın azabıdır, bu azaba düşen kişi artık ahiret ilmiyle dünyalık satın almaya kalkışır⁵⁰. Nitekim dünya ehli ilimlerine olan rağbetlerinden dolayı

⁴⁴ İbn Kuteybe, *Tevîl*, s. 85.

⁴⁵ Bkz. Abdullah İbn Mübarek, *Kitabu'z-Zühd ve'r-Rekâik*, tahk ve ta'lik: Habiburrahman el-Azamî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, tsz., s. 13.

⁴⁶ Bkz. ed-Dârimî, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdirrahman, *Sünen-i Dârimî*, tercüme ve tahkik: Abdullah Aydınlı, Madve Yay., İstanbul 1994, II, 91.

⁴⁷ Cahız, a.g.e., III, 132 (üçüncü ve dördüncü ciltler bir arda).

⁴⁸ Abdullah İbn Mübarek, *Kitabu'z-Zühd ve'r-Rekâik*, s. 65.

⁴⁹ Gazalî, a.g.e., I, 177.

⁵⁰ Feriduddin Attar, *Tezkiratü'l-Evliya*, haz. Ve çev. Süleyman Uludağ, Erdem Yay., İstanbul 1991, s. 76; Gazalî, a.g.e., I, 152, 155.

dünyalarını onlara bağışlarken, ilimlerini dünya ehline satıyorlar. Dünya ehli de bu yüzden onlardan yüz çeviriyorlar⁵¹.

Halbuki hasan Basri'ye göre dinin temel boyutu olan ibadetler de bile amaçlanan kalp huzurudur. Örneğin içinde kalp huzuru bulunmayan bir namaz, daha ziyade ukubeti celbeder⁵². Bu yüzden ona göre din insanın kendine, ruhi bütünlüğüne egemen olan kuvvetin adıdır⁵³.

Hasan Basri artık bu noktadan sonra 'dünya' üzerine yoğunlaşmakta ve dini, 'öte dünyacı' (*other wordly*) diyebileceğimiz bir anlayışla ele almaktadır:

'Akıllı ve alim kişi odur ki, dünyasını harap eder ve harap ettiği bu dünyanın enkazı üzerine ahiretini inşa eder. Ahiretini harap edip de bu enkazın üzerine dünyasını yapmaz'⁵⁴.

Hasan Basri, günahlara tevbe etmekle uğraşmayı, insanlar arasına katılmaktan daha mühim bulduğundan, 'kimse ile ihtilat etmek istemiyorum' diyen birine: 'Ey Allah'ın kulu, sen Hasan Basri'den daha fakih ve anlayışlısın. Bu haline devam et' diye karşılık vermiştir⁵⁵.

Ona göre mümin, ahiret bilgisi ile dünyadan elini eteğini çekmiş birisidir. Bu yüzden onun kulakları, gözleri, azaları boyun eğmiş vaziyette olmalıdır. O kadar ki bilmeyen bir kimse, onu hasta zannetmelidir⁵⁶.

Çünkü dünyanın tüm ağaçlarından yenmiş ve bunların hepsinin acı olduğu anlaşılmıştır⁵⁷.

Öyleyse mümin dünyadan o derece uzaklaşmalıdır ki, rızkını sadece günün gününe istemelidir. Nefsi köreltecek kadar yemeli, ömür boyu bir tek elbise giymeli, kendi ile toprak arasına herhangi bir şey sermemelidir⁵⁸. Çünkü *eceli başkasının elinde olan, emel sahibi olmamalıdır*⁵⁹.

'Dünya müminin zindanı, kafirin cennetidir' hadisini Hasan Basri' rivayet etmiştir. Ona göre Allah indinde dünyanın bir sineğin kanadı kadar bile olsa değeri yoktur. Eğer öyle olsaydı kafiye ondan hiçbir şey verilmezdi. Dünya bir çöplük mesabesinde. Bu yüzden mümin dünyada mahzun bir şekilde ömrünü bitirmeye çalışmalıdır⁶⁰. Hasan Basri'nin insanların dünyada selamet bulacağı ümidini yitirmiş olduğunu görmekteyiz⁶¹.

Hasan Basri, rivayetlere göre bizzat kendisi de 'dünyada yok olan bir var gibidir, hâlâ ahiret hayatını yaşıyor gibidir'⁶². Onun hakkında şöyle söylenmiştir: 'Oturdugu zaman başını o kadar eğdi ki, sanki başının vurulması emredilmişti. Cehennem zikredildiği zaman o hale gelirdi ki, sanki cehennem sadece onun için yaratılmıştı'⁶³.

Hasan Basri, dünyevileşmeyi (worldliness) o kadar arkasına almıştır ki, 'hayırlı sabahlar' Allah afiyet versin' gibi insanların selamlaşmalarından da maksadın, artık dünya olduğunu ifade etmiştir. Halbuki selam verme, gönül selameti içindir⁶⁴.

⁵¹ Cahız, a.g.e., III, 136.

⁵² Gazali, a.g.e., I, 428, 439.

⁵³ Bkz. Triton, A.S. *İslam Kelamı*, çev. Mehmet Dağ, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay., 1983, s. 60.

⁵⁴ Feriduddin Attar, *Tezkiratu'l-Evliya*, s. 83.

⁵⁵ Gazali, a.g.e., II, 582.

⁵⁶ Abdullah İbn Mübarek, *Kitabu'z-Zühd ve'r-Rekâik*, s. 134.

⁵⁷ Abdullah İbn Mübarek, *Kitabu'z-Zühd ve'r-Rekâik*, s. 191.

⁵⁸ Bkz. Ebu Talib el-Mekkî, *Kitabu Kut'ul-Kulub, Fi Muameleti'l-Mahbub*, el-Matbaatu'l-Meymene, Mısır, 1306, s. 98.

⁵⁹ Abdullah İbn Mübarek, *Kitabu'z-Zühd ve'r-Rekâik*, s. 86.

⁶⁰ Abdullah İbn Mübarek, *Kitabu'z-Zühd ve'r-Rekâik*, s. 40, 219.

⁶¹ Bkz. Gazali, a.g.e., II, 613.

⁶² Besevi, a.g.e., I, 594.

⁶³ Bkz. İbn Kuteybe, *el-Mearif*, thk ve takdim. Servet Ukkâş, Dâru'l-Mearif, Mısır, tsz., s. 441.

⁶⁴ Bkz. Gazali, a.g.e., II, 588.

Hasan Basri'ye göre tasadduk etse de, akrabalarına yardımda bulunsa da bir Müslümanın servet içerisinde yaşayıp bundan istifade etmesi ve bu servet içinde kalması doğru değildir. Servetini tamamen infak edip, ihtiyacı kadarını kendisine bırakması en doğru olanıdır⁶⁵.

Hasan Basri'ye göre "ölülerle diriler bir değildir" (Fatır, 35/22) ayetinde geçen 'diriler', fakirlerdir. Zira onlar, Allah'ı zikirle dirilik kazanmışlardır. 'Ölümler' ise zenginlerdir. Çünkü dünya onların ruhlarını öldürmüştür⁶⁶.

Hasan Basri, 'pazar ehlinde' de hoşlanmamaktadır. 'Pazar ehlinde bir hayır yoktur, onlar birkaç dirheme kardeşlerini satarlar' sözü ona nispet edilmektedir. 'Pazar' hakkında da Hasan: 'Allah'ın en fazla buğzunu celbeden yer burasıdır' demiştir. Meclisinde 'kuruş sohbeti (dirhemın altında biri anlamına gelen 'danik' kelimesi geçmektedir) yapıldığında, 'mürüvvet nerede kaldı, din mürüvvetten ibarettir' şeklinde karşılık vermiştir⁶⁷.

İbrahim b. Yezid en-Nehai'nin 'dürüst tüccar'ı yalnızca ibadetle meşgul olan abide üstün tutmasına rağmen, Hasan bu düşüncesinde İbrahim'e muhalefet etmiştir⁶⁸.

Şimdi burada bir ikileme karşı karşıya olduğumuz aşikardır. Hasan, insan iradesine önem veren, rasyonel bir anlayışla dini yorumlamaya çalışan akılcı biri midir, yoksa çalışma ve helalinden kazanmayı bile kişinin içe kapanmasına feda eden bir sosyal ahlak anlayışına mı sahiptir? Akılcı mıdır, yoksa kaderci mi? Ve yine acaba bu iki tavır Hasan için mutlaka birbirine zıt iki tavır olarak mı görülmelidir?

Meseleyi Eyyub Sihtiyani'den ve Hammad İbn Seleme'den gelen rivayetlerle çözmek kolaycılık olacaktır. Sihtiyani, rivayete göre bir keresinde şöyle demiştir: 'Ben Hasan'la kader konusunda hiç anlaşılamadım. Sonunda onu sultanla korkuttum, o da 'artık şimdiden sonra bundan uzak duracağım' dedi⁶⁹.

Burada Hasan'ın eski düşüncelerinden döndüğüne dair bir izlenim doğmaktadır. Nitekim Ehli Sünnet kaynaklarında da bu görüş hakim durumdadır. Fakat Sihtiyani, bu sözyle samimi şekilde üstadını Emevi ailesinden korumak da istemiş olabilir⁷⁰. Onun asıl korkusu, sultanın duyması halinde ona eziyet edilmesidir⁷¹. Nitekim Hasan'ın da iktidar karşısında çoğu zaman ölçülü hareket ettiği söylenebilir. Örneğin, Hasan hadis rivayet ederken bazen ırsalde bulunmuştur. Bunun siyasi bir yönünün bulunduğu belirtilmiştir. Bu sebeple Haccac zamanında Hz. Ali'den rivayetleri ırsal etmiştir⁷². Hatta belki iktidardan çekindiği için olacak, Hz. Ali'den yaptığı rivayetleri, Ebu Zeyneb künyesi ile nakletmiştir⁷³.

Hammad İbn Seleme'den gelen bir bilgi de şudur: kendisine Hasan'ın doktrininin neden ayrıldığı sorulunca İbn Seleme: 'Üstadım bazen Kaderî, bazen Cebri'dir. Onun için ayrıldım. Hiç bir zaman kati ve katı bir mezhep kabul edebileceğini zannetmiyorum' demiştir⁷⁴.

⁶⁵ Gazalî, *a.g.e.*, III, 471.

⁶⁶ Ebu Talib el-Mekkî, *Kut'ul-Kulub*, (İki cilt bir arada) s. 99.

⁶⁷ Besevî, *a.g.e.*, II, 42-43.

⁶⁸ Gazalî, *a.g.e.*, II, 166.

⁶⁹ İbn Sa'd, *a.g.e.*, VII, 167; Besevî, *a.g.e.*, II, 34. Tritton'a göre bu açıklamalar, Hasan Basri'nin şöhretini Sünnilik lehine kurtarmaya çalışmak olarak değerlendirilebilir. Bkz. Tritton, *a.g.e.*, s. 62.

⁷⁰ Bkz. Ebu'l-Kasım el-Belhî (v. 319 h.), "Zikru'l-Mu'tezile", *Fadlu'l-'İtîzal ve Tabakatu'l-Mu'tezile*, tah. Fuad Seyyid, Dâru't-Tunusiyye, Tunus 1974, s. 87.

⁷¹ Ali Sami en-Neşşar, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, çev. Osman Tunç, İnsan Yay., İstanbul 1999, II, 68.

⁷² Bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-Tehzib*, Haydarâbad, 1325, II, 266.

⁷³ Bkz. Şerif Murtaza, *Emâli'l-Murtaza*, I, 162. Aynı zamanda bkz. Abdullah Aydınlı, "Hasan Basri (Hayatı ve Hadis İlimindeki Yeri)" *Atatürk Ünv. İlahiyat Fak. Dergisi*, sayı: 8, Erzurum 1988, s. 101.

⁷⁴ Bkz. Massignon, *a.g.e.*, s. 201. (Tabersî'nin *Kitabu'l-İhticac*'ı s. 172'den naklen)

İbn Seleme'nin bu değerlendirmesinden de ilk etapta anlaşılan Hasan'ın eklektik bir bakış açısına sahip olduğu ve düşüncesinde katılığa düşmemiş olmasıdır.⁷⁵ Hasan'ın bu özelliği sonraki hadisçiler tarafından da benimsenmiş, örneğin denmiştir ki, 'Hasan Basri, Ma'bed el-Cühenî hakkında konuşmuş, onu eleştirmiş fakat kendisinden nakillerde de bulunmuştur'.⁷⁶

Diğer taraftan, 'kader görüşünden dönmüş' bir Hasan'ın, rivayete dayalı din anlayışını benimsemiş Hadis Taraftarları'nca genellikle makbul biri olarak addedilmesine rağmen⁷⁷, yine de Hasan'a karşı bu çevrelerde belli ölçülerde bir şüphenin barındırıldığı görülmektedir. Hasan kendisini 'bedir gazvesine katılmış yetmiş sahabeye yetişmiş' biri olarak göstermiş olmasına⁷⁸ rağmen Şu'be, Hasan'ın bedir ashabından tek bir kişi ile de olsa görüşmüş olduğunu kabul etmemiştir⁷⁹. Bedir ashabıyla görüşmemiş olmanın manası, dinde konuşmaya yetkili değildir veya asara göre değil reye göre hüküm veriyor, olmalıdır. Zira bir rivayette denilmiştir ki, 'bedir ashabının bilmediği bir şey dinden değildir'.⁸⁰

İmamı Malik'ten aktarıldığına göre Said b. el-Müseyyib, 'Hasan şu mesele hakkında şöyle şöyle hüküm verdi' denildiğinde; 'Şu 'Ehl-i Irak'ın dokuyucuları(söz ustaları) Hasan'ı aralarına aldılar da onu bozdular' demiştir.⁸¹

İbn Sirin de 'Bana Hasan'dan ve Ebu Aliye'den bir şey aktarmayın, Çünkü bunlar hadis aldıkları kişiler konusunda lakayttırlar' demiştir. Ahmed b. Hanbel, Ata b. Ebi Rabah'la birlikte Hasan Basri'nin mürsellerini en zayıf mürseller olarak görmüştür.⁸²

Bir başka husus da şudur. İbn Kuteybe gibi erken dönem yazarlarından biri Hasan'ı kelmacıların üstatlarından saymaktadır. Bu, en azından öğrencilerinin Hasan'ı esas almaya devam ettiklerini göstermektedir. Bağdadi'de yer alan Vasil'in Hasan Basri'nin meclisinden, büyük günah işlenmesi ile ilgili görüşünün 'ümmetin görüşünden' bir 'ayırılma' (i'tizal) anlamına geldiği için, kovulduğu şeklindeki rivayetin⁸³ bir aslı yok gibidir. Zira Hasan'ın bu konudaki fikrinin 'ümmetin görüşü'nü pek temsil ettiği ileri sürülemez.. Zira o büyük günah işleyene 'münafik' demiştir.⁸⁴ Kaldı ki Ebu'l-Kasım el-Belhî (v. 319 h.) 'i'tizal'ın, Hasan Basri'den ayrılmayı değil, büyük günah hakkındaki diğer görüşlerden ayrılmayı ifade ettiğini kaydetmiştir.⁸⁵

Amr b. Ubeyd'in 'Tefsîr'i Hasan'dan rivayeti de⁸⁶ Öğrencilerle Hasan arasında doktrin bazında kayda değer bir problem olmadığını göstermektedir. Hamidu't-Tavil ve Eyyub Sihtiyani gibi talebelerinin Amr b. Ubeyd'in Hasan'dan yaptığı görüş aktarmalarına karşı çıkmaları da⁸⁷ bu hususu desteklemektedir.

⁷⁵ Bkz. Massignon, *a.g.e.*, s. 201

⁷⁶ Bkz. Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa, "Kitabu'l-İlel", *Sünen-i Tirmizî*, thk. ve ta'lik: İbrahim Atve, el-Mektebetu'l-İslamiyye, V, 738, 755.

⁷⁷ Örneğin bkz. Besevî, *a.g.e.*, II, 32-54

⁷⁸ Bkz. El-Kasânî, *Bedayiu's-Sanai*, Beyrut 1402/1982, I, 7.

⁷⁹ Bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, VII, 159; Besevî, *a.g.e.*, I, 233.

⁸⁰ Bkz. İbn Abdilber, *Camiu Beyani'l-İlm ve Fadlihi ve ma Yenbağî fi Rivayetihi ve Hamlihi*, takdim: Abdulkarim el-Hatip, Dâru'l-Kütübî'l-İslâmiyye, Kahire 1982, s. 320.

⁸¹ Bkz. Besevî, *a.g.e.*, I, 472.

⁸² Besevî, *a.g.e.*, III, 239-240.

⁸³ Abdulkahir el-Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, tah. Muhammed Muhyiddin Abdilhamid, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, tsz., s. 20-21.

⁸⁴ Bkz. Hayyat Mu'tezilî, Ebu'l-Huseyn Abdurrahman b. Muhammed b. Osman, *el-İntisar ve'r-Red alâ İbn Ravendi el-Mülhid*, takdim: Muhammed Hicazî, Kahire tsz., s. 237.

⁸⁵ Bkz. Ebu'l-Kasım el-Belhî (v. 319 h.), "Zikru'l-Mu'tezile", *Fadlu'l-İ'tizal ve Tabakatu'l-Mu'tezile*, tah. Fuad Seyyid, Dâru't-Tunusiyye, Tunus 1974, s. 115.

⁸⁶ Massignon, *a.g.e.*, s. 179.

⁸⁷ Besevî, *a.g.e.*, II, 260-264. Örneğin, 'Amr b. Ubeyd, Hasan'ın sarhoşa celde vurulamayacağını savunmuş olduğunu söylüyor, ne dersiniz?' sorusu karşısında Sihtiyani; 'Amr yalan söylüyor' demiştir. *A.y.*

Hasan hakkındaki tartışmaların, Kâdı Abdulcebbar'ın onu Mu'tezile'nin üçüncü tabakasında göstermeye mani olmadığı görülmektedir⁸⁸. Çok sonraları bile İbn Murtaza'nın da onu Mu'tezile'nin üçüncü tabakasından göstermesine şahit olunmaktadır.⁸⁹ Hatta İbn Murtaza kaydetmektedir ki, Sihtiyani'nin Hasan'ı kader konusunda konuşmaması için sultanla korkutması, Hasan'ın yerleşik düzenle uyduğu veya Emevi taraftarlığına soyunduğu anlamını taşımaz⁹⁰.

Peki olan nedir? Bu dünyayı ret ve öte dünya üzerinde yoğunlaşma, zahit ve mistik duruş bazen egemen sınıfın dininin tam karşı kutbunda yer alabilir. Bu yüzden Hasan'ın 'öte dünyacı' din anlayışını Emeviler'in başını çektiği feodal ve aristokrat bir topluluğun dünya saltanatına ve tüketim ekonomisine karşı güçlü bir tepki ve protesto hareketi olarak yorumlamak lazımdır; en azından tüketim tarafının emek ve üretimin önüne geçtiği, servetin, sadece iyi yaşamının veya iyi giyinmenin aracı olduğu için aranmasının, çok politik bir merkez olarak 'şehir'in maddiliğinin önüne konulmuş bir 'pasif direniş' hareketi.

Hasan'ın nasihatlerinde Örneğin Hallac'ın üslubu yoktur. Massignon'un da ifade ettiği gibi Hallac, konuşmalarında Allah'ın bir aşığıdır. O'nda mesrur olmak ister. Halbuki Hasan, akıllara hitap etmekte insanların iradelerine seslenmektedir⁹¹. Hasan Basri'nin nasihatçiliği, ahiret ilmini, ölümü düşünmeyi, kendi kusurlarını düzeltmeyi, amellerin afetlerini, şeytandan korunma çarelerini anlatma üzerine kuruludur⁹². Onun ideal insan tipi, âbid olduğu kadar âkil, âkil olduğu kadar âlim olan kişidir⁹³.

Hasan'ın 'öte dünyacı' din anlayışı da bu üslup içerisinde kalmıştır. Başka bir ifade ile Hasan'ın 'other worldly' din görüşü, dünyayı tamamen reddeden (world-rejecting) bir bakış açısına fazla meyletmemiştir.

Hasan'da dünyanın sadece ilgi tarafı reddedilmektedir. Ona göre kirli ve günahkar dünya, eşyanın maddesinden kişinin iç alemine aktarılmış olan dünyadır. Dünya, kibir, gurur ve tahakküm aracı olarak kişinin iç dünyasına hükmetmeye çalışan güçtür. Onunla 'dıştan doğru' ilişki kurmanın sakıncası yoktur. Hasan'ın 'dünya' dediği, bütün his, arzu, emel ve ihtiras taşkınlığının bir yerde soyut halden çıkıp, gövde ve cisim halinde 'dışarışması'ndan ibarettir.

Nitekim o, 'sevdiğiniz şeylere arzularınızı terk etmedikçe ulaşamazsınız, emellerinize de, size kötü gelen şeylere sabır göstermedikçe kavuşamazsınız' demektedir⁹⁴. Bir başka nasihatlerinde de 'takdir, kesbin; sevgi aklın; ihtiyaçları güzel bir şekilde gidermeye çalışmak da ilmin yarısıdır'⁹⁵, demektedir.

Hasan Basri'nin 'Allah bir kuluna hayrı murat ettiği zaman ona dünyalıktan bir miktar verir, sonra durdurur. Verdiği tükenince yenisini verir. Şayet o kul, dünyalığa kıymet vermezse, ona alabildiğine bolluk da verir'⁹⁶ sözünü, şimdiye kadar aktardıklarımızla birlikte düşündüğümüzde onun, zevklere olabildiğince kapalı fakat mücadeleye açık bir 'dünyeviliği'

⁸⁸ Bkz. Kâdı Abdulcabbar, "Kitabu Fadli'l-l'tizal ve tabakati'l-Mu'tezile ve Mübayenetihim li Sairi'l-Muhallifin", *Fadlu'l-l'tizal ve tabakatu'l-Mu'tezile*, s. 214.

⁸⁹ İbn Murtaza, *Tabakâti'l-Mu'tezile*, s. 9-18. İbn Murtaza'ya göre birinci tabakayı ilk dört halife, ikinci tabakayı Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve Muhammed b. Hanefiyye temsil etmektedir. Üçüncü tabakada ise, Hasan b. el-Hasan, Neftû'z-Zekiyye, Ebu Haşim Abdullah b. Muhammed b. el-Hanefiyye ve Hasan Basri bulunmaktadır. Bkz. A.y.

⁹⁰ İbn Murtaza, *Tabakâti'l-Mu'tezile*, s. 24.

⁹¹ Massignon, *a.g.e.*, s. 193.

⁹² Gazali, *İhya*, I, 91.

⁹³ Cahız, *a.g.e.*, I, 242; III, 156-157.

⁹⁴ Cahız, *a.g.e.*, III, 164.

⁹⁵ Cahız, *a.g.e.*, II, 96.

⁹⁶ Gazali, *İhya*, III, 473.

öngördüğü söylenebilir. Nitekim buna benzer bir nasihatı da şöyledir: ‘Ahiretin sebebiyle dünyanı bırak, böylece ikisini de kazanırsın. Dünyan için ahiretini satma, ikisini de kaybedersin. İnsanları hayırda görürseniz onlarla yarışın. Dünya iyiliği ile, kötülüğü ile akıp gidiyor. Fakat ameller insanın boynunda takılı kalıyor. Keşke kalplerdeki hayata rastlasaydım da ona seslenebilseydim⁹⁷’.

Hasan Basri, züht ve sûfi yönelişin bizzat kendisin de bile bir ‘dünyalık’ gördüğünde onun da karşısında olmuştur: ‘Bazılarını görüyorum, tevazuları sadece elbiselerinde. Kalplerinde ise kibir. Hatta suf giyen kişinin kibir taşkınlığı, ipek elbiseliden daha fazla sanki...⁹⁸’.

Hasan Basri’nin bu aktif-riyazet anlayışı, İslam cemaati içinde ferdin keşfedilmesi, bir fert olarak insanın ele alınması şeklinde de okunabilir. Zira içine, kalbine yönelen insan nihayetinde cemaati kuşatan örf, adet gelenek bağlarından, bir ölçüde kurtulabilen insandır.

Sünnetlerin işlenmesi bol ki bol, Ama gönüller kupkuru beytinde de dile getirildiği gibi manevi yönelim, belirli bir noktada cemaatçı inhisarcılığa zıt olarak rutin merasimlere, kutsal kabul edilen bir kanuna bağlı kalmayan, ‘cemaatin bağlandığı dinden’ ziyade, içsel ve ahlaki keyfiyetleri dikkate alan daha evrenselci bir bakış açısı geliştirebilir. Bu yüzden mistik hayat belli ölçülerde kişisel özgürlü sonuç olarak verebilir:

Ben yürek arıyorum

Ey ademoğlu!

Yalnız başına öleceksin

Yalnız başına mezara gideceksin

Yalnız başına muhakeme edileceksin

Kalplerinizi tamir ediniz

Zira kalpler çabuk paslanır

Nefsi emarelerinizi tahkir ediniz

Zira şahlanmaya meyyaldirler.⁹⁹

Hasan bunu sembolik bazı tarzlarıyla hayatına da aksettirmeye çalışmıştır. Örneğin herkes beyaz sarık giyerken o, siyah sarığı tercih edermiş. Yüzüğü sol eline takarmış. Bıyıklarını kısaltmaz, sakalını sarıya boyatırmış. Herkani sarığı tercih eder, ‘kürt taylasanı’ (baş atkısı) örtermiş. Hatta namazı, bu baş atkısını sol yanına sarkıtarak, ellerini de buradan bağlayarak kılarmış¹⁰⁰. Böyle bir kendini ifade ediş biçiminin aynı zamanda ‘pasif direniş’ göstergesi olduğunu da unutmamak gerekir.

Onun iman sahibi olup da amel işlemeyen kişiyi ‘münafık’ addetmesi¹⁰¹, cemaate mensup amelleri işleyen kişileri kabul diğerlerini ret olarak anlaşılırsa, bir ölçüde Hasan’ın organik cemaat görüşüne meylettiği ifade edilebilir¹⁰². Bu takdirde aşkın ve murakabeye dayalı bir din anlayışının yol açacağı ferdiyetçiliği Hasan’da temellendirmek zor olacaktır. Çünkü bu noktada ‘ben’in yerini sıcak bir ‘biz’ alacaktır.

⁹⁷ Cahız, a.g.e., III, 132.

⁹⁸ İbn Sa’d, a.g.e., VII, 169; Cahız, a.g.e., III, 153.

⁹⁹ Bkz. Massignon, a.g.e., s. 192-193.

¹⁰⁰ İbn Sa’d, a.g.e., VII, 159 vd.

¹⁰¹ Bkz. Hayyat Mu’tezili, Ebu’l-Huseyn Abdurrahman b. Muhammed b. Osman, *el-İntisar ve’r-Red alâ İbn Ravendi el-Mülhid*, takdim: Muhammed Hicazî, Kahire tsz., s. 237.

¹⁰² Bu konudaki görüşü ile H. Basri’nin Haricilerle paralel bir anlayışı kabul ettiği öne sürülmüştür. Bkz. Mahmut Ay, *Mu’tezile ve Siyaset*, Pınar Yay., İstanbul 2002, s. 25. Örneğin Âmidî münafıklığın küfür fiilini işlemekten daha kötü bir duruma tekabül ettiğini belirterek Hasan Basri’nin Haricilerden daha ileri gittiğini ifade etmiştir. Ay, a.g.e., s. 25 (Amidi, *Ebkaru’l-Efkar*, varak 2/241b’den naklen).

Fakat Hasan'ın büyük günah işleyenleri 'münafık' olarak adlandırmasını, ahlakî din yorumunun bir sonucu olarak görmek daha uygun olacaktır. Münafık'ın ıstılahî manası, içindeki küfrü gizleyip dışarıdan Müslüman gözükendir. Hasan'ın kastettiği elbette bu değildir. O, içinde imanı olmasına rağmen bunun eylem olarak dışa yansıtmayan kişiden böylece ahlaki zaaf içinde olan bir 'fert'ten bahsederken bu tabiri kullanmaktadır.

Hasan münafık'ı, 'halk bütün olarak sayıca çoktur, bu sebepten ben mazur görüleceğim ve bana hiçbir şey de olmayacak' diyen 'böylece halkın içinde 'kaybolan' ve sonra günah işleyen ve Allah'ın kendisine arzu ettiği şeyi vereceğini ümit eden kimse'¹⁰³, olarak tarif etmiştir. Yani münafık, dürüst bir hayattan mahrum olan ferttir. Yoksa zahiri işlerde elbette o da ümmetin bir mensubu sayılır¹⁰⁴.

Öte yandan bazı rivayetlere bakılırsa Hasan, şahadet kelimesini söyleyenin cennete gidebileceğini kabul etmiştir. İbn Kuteybe'nin *Tevîl*'inde yer alan bir rivayete göre Hasan, 'cennet'in bedeli 'La ilahe illallah'tır' demiştir¹⁰⁵. İbn Sa'd da şu rivayete yer vermektedir: 'Hasan Basri ölüm döşeginde katibine 'şunu yaz' demiştir: 'Hasan Basri şahadet eder, şahadet eder ki Allah'tan başka ilah yoktur ve Muhammed Allah'ın resulüdür. Kim ölüm anında sadık bir şekilde şahadet getirirse cennete girer'¹⁰⁶. Demek ki Hasan Basri'nin bir organik cemaat anlayışına dayandığını söylemek biraz zordur. O 'münafık' görüşüyle sadece ahlaki zafiyeti tenkit etmektedir¹⁰⁷.

¹⁰³ Bkz. Abdullah İbn Mubarek, *Kitabu'z-Zühd ve'r-Rekâik*, s. 188.

¹⁰⁴ Bkz. Watt, *a.g.e.*, s. 97.

¹⁰⁵ İbn Kuteybe, *Tevîl*, s. 172.

¹⁰⁶ İbn Sa'd, *a.g.e.*, VII, 174.

¹⁰⁷ Bkz. Watt, *a.g.e.*, s. 97.